

ATASÖZLERİNDE TAHKİYE

Şerif Ali BOZKAPLAN*

ÖZET

Hikâye etmenin (tahkiye) tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Atasözlerinde de tahkiye bir anlatım unsuru olarak kullanılmıştır. Tahkiyeli atasözlerinin ilk örnekleri Divanu Lügati't-Türk'te görülür. Bu makalede atasözlerinde tahkiye ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: atasözü, tahkiye, Divanu Lügati't-Türk, anlatım gücü

STROYING IN PROVERBS

ABSTRACT

The history of storying is as old as the history of humanity. Storying is used as an expressing element in proverbs too. The first examples of proverbs composed by storying is present in Divanu Lügati't- Türk. In this article I tried to explain the role of storying in proverbs.

Key words: proverb, storied, capacity

Hikâye etmenin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Modern hikâye öncesinde yazılı ve sözlü edebiyat geleneklerine sahip bütün kültürlerde bir hikâye geleneği mevcuttur.¹ Sözü'nün tarifi pek çok ilgili çalışmada yer almaktadır. Türkçe sözlükte “Bir olayın sözlü veya yazılı olarak anlatılması” şeklinde ilk anlam olarak not edilmiştir.² Kelime Arapçada “hakeye” şeklinde “taklit etmek, bir nesnenin kopyasını çıkarmak” anlamlarını taşımaktadır. “nakil, rivayet, beyan, haber vermek” kavramlarının yanında, zamanla “anlatma, benzetme, tarih, destan, kıssa, masal, rivayet” anlamlarını da kazanmıştır.³

Hikâyenin çok genel bir tarifini yapmak gerekirse “Bir olayı, durumu veya nesneyi belli bir çerçevede anlatmaktır.” denebilir.

Türkçede hikâye türünün örneklerine ilk olarak Uygur edebiyatında rastlanır.⁴ Divanu Lügati't-Türk'te “hikâye” anlamında kullanılmış olan *ötkünç*, *ötük* ne *ötükünç* sözlerinin yanında “hikâye söylemek” anlamında da *ötkün-* ve *ötün-* fiilleri mevcuttur.⁵ Yine Divanu Lügati't-Türk'te *saw* sözü “*kıssa, tarihi şeyler; hikâye; mektup, risale*” şeklinde manalandırılmıştır.⁶

Hikâye sözünden türemiş olan “tahkiye” ise, Türkçe sözlükte “Bir olayı anlatmadaki düzen, anlatış düzeni, anlatı.” şeklinde tanımlanmıştır.⁷

Atasözlerinin anlatım yollarında kullandığı bazı unsurlar: *zıtlıklar; tekrarlar; kafiyeyle sözler; sıfatlar; sayılar; ikilemeler; sorulu şekiller; mukayeseler; paralellikler ve birtakım cümle tipleridir (eksiltili cümleler, emir cümleleri, vs.)*.⁸ Yukarıdaki anlatım yollarına ilaveten “*tahkiye*” de belli ölçüde başvurulmuş bir anlatım yöntemidir.

Atasözlerinde tahkiye, herhangi bir olayın adeta karşılıklı konuşma şeklinde verilmesi dolayısıyla birden çok cümlenin bu tür yapılarda yer almasıdır.

* Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ Şerife Yağcı, Sühaylî'nin Acâ'ibü'l-Me'âsir ve Garâ'ibü'n-Nevâdir-Metin ve İnceleme, Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001 (Basılmamış Doktora Tezi), s.2

² Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara, 2005, s. 891

³ Şerife Yağcı, a.g.e, s.2

⁴ James Russel Hamilton, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çeviren: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998; A. M. Von Gabain, Çaçtani Bey Hikayesi, Çeviren: S. Himran, Bühaneddin Erenler Basımevi, İstanbul 1945; A. M. Von Gabain, Uygurca Üç Hikaye, Çeviren: S. Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946; Şinasi Tekin, Maytrisimit, Atatürk Üniversitesi Yaya., Ankara, 1976

⁵ Besim Atalay, Divanu Lügati't-Türk Dizini, C.IV, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 468-469

⁶ Besim Atalay, Divanu Lügati't-Türk Tercümesi, C.III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 154

⁷ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005, s. 1885

⁸ Şerif Ali Bozkaplan, Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örneklem Modeli, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, 2004, C.I, s. 513-552

Tahkiyeli atasözlerinin ilk örneklerine Divanu Lügati't-Türk'te rastlanır:

It ısırmaz, at tepmes teme. “İt ısırmaz at tepmez deme”⁹

Kadaş temiş kaymaduk, kayın temiş kaymış. “Kardeş demiş tınmamış, dönüp bakmamış (iltifat etmemiş); kayın demiş iltifat etmiş.”¹⁰

Tahkiyeli atasözlerinde en çok kullanılmış fiil *de-*'tir. Diğer fiiller ise *at-, çık-, ek-, gör-, ol-, san-, ver-, yan-*'tir.

Tahkiyeli atasözlerinin tamamı birer fiil cümlesi/cümleleri iken sadece biri isim cümlesidir: ***“Kadıyla mı iyisin, kaptıyla mı? – Kadıyla.”***

Diğer atasözlerinde olduğu gibi bu tür tahkiyeli olanlarda da *zıtlıklar, kafiyeli sözler, nükteli anlatımlar, ses tekrarları, ikilemeler, vs.* anlatımda önemli yer tutar.

Birinci cümle başlangıç cümlesi ikinci cümle ise sonuç cümlesidir. İlk cümlede, vurgulanmak istenen hususiyet dile getirilir. Diğer cümlede ise bu hususiyete uygun bir özellik konu edilir. Mesela;

1. ***“Arsızın yüzüne tükürmüşler, ‘yağmur yağıyor’ demiş”.***¹¹

Bu atasözünde arsızlık vasfını nitelemek üzere yağmurun yağmasından yararlanılmıştır. Yağmur genellikle diğer sunî yağdırma şekillerine nazaran hem yağış şekli hem de süresi itibarıyla daimilik arz ettiği için arsız sözünün yoğunluğu yağmurun yağması ile desteklenmiştir.

2. ***“Yengece ‘niçin yan yan gidersin’ demişler, ‘serde kabadayılık var’ demiş.”***

Yengeç ile kabadayı arasında duruş ve yürüyüş bakımından bir ilgi kurulmuş. Aynı zamanda zıtlıktan da yararlanılarak anlam güçlendirilmiş. Kabadayının hal ve tavırları normalden daha dikkat çekici ve hükmedercesinedir. Bu fevkalade durum - güya - yengecin gidişi ile birleştirilerek aksi istikamette olmak üzere alaylı bir hava oluşturulmuştur.

3. ***“Terziye ‘dinlen’ demişler, ayağa kalkmış.”***

Terziliğin en olumsuz yanı herhalde neredeyse daima oturuyor olmalarıdır. Mesleklerini icra ederken hep otururlar. Dolayısıyla onların yorgunluğu oturmaktadır. Dinlenmek akıllarına gelince de ayağa kalkmaktan başka çareleri yoktur. Bu sözde de zıtlık söz konusudur. İnsanoğlu dinlenmek için genellikle bir yere çömelir, mümkünse oturur. Burada terslik ise yorgunluğu atmak üzere herkesin yaptığının aksine ayağa kalkmaktır. Dolayısıyla kalkmak ve oturmak fiilleri arasındaki davranış farklılığı atasözünün temel esprisini oluşturmuştur.

4. ***“Parayı domuzun boynuna takmışlar da “Domuz Ağa” diye çağırmışlar.”(demişler)***

Para, hemen hemen herkesin önünde ihtiramla davrandığı, adeta taptığı bir meta, bir değişim aracı. Sahip olanın muhakkak güç kazandığı vasıta. Elinde bulundurana güç ve hakimiyet duygusu veren para, kime yar olduysa onu bir süreliğine de olsa ihya etmiştir. Bu yoldaki bir başka atasözümüz de “parayı veren düdüğü çalar.” şeklindedir. Atasözünde belirtildiği üzere parayı domuz gibi hayvanlar aleminin en süflisi sayılabilecek bir hayvanın boynuna takınca insanın ona bile hürmet edesi gelir, hatta eder de. Paranın böyle bir gücü var demektir. Normal şartlarda hiçbir şekilde paye vermediğimiz domuz, para sayesinde nimetlenmektedir. Domuzu bile rütbelendiren paraya aman dikkat.

5. ***“Köre ‘şimdi gece’ demişler, ‘ne zaman gündüzdü’ demiş.”***

Malumdur ki kör için gece ile gündüzün birbirinden farkı yoktur. Onun dünyası daima gecedir veya o, daima hayatın gecelerini yaşar. Gece ile gündüz zıtlığının da yardımıyla karanlık ve ışık arasındaki, iyi ile kötü arasındaki, ak ile kara arasındaki farklılığın ve avantajın ne kadar büyük bir nimet olduğu, görmeyen birinin dünyasından yararlanılarak gayet veciz bir biçimde tahkiye edilmiştir.

⁹ Besim Atalay, Divanu Lügati't-Türk Tercümesi, C.I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 178

¹⁰ Besim Atalay, Divanu Lügati't-Türk Tercümesi, C.I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 403

¹¹ Konuyla ilgili atasözleri Ömer Asım Aksoy'un “Atasözleri ve Deyimler” sözlüğünden alınmıştır.

6. “İyiliğe nereye gidiyorsun” demişler, “kötülüğün yanına” demiş.”

Kainattaki her şey zıddıyla vardır. Gece ile gündüz, ak ile kara, kadın ile erkek, güzel ile çirkin, iyi ile kötü hep bir aradadır. Gece olmazsa gündüzün, kadın olmazsa erkeğin, ak olmazsa karanın, çirkin olmazsa güzelin nihayet kötülük olmazsa iyiliğin hiçbir şekilde bir anlamı yoktur. Atasözünde iyiliğin gittiği yerin kötülük olmasının da bu manada bir ifadesi vardır. İyilik ile kötülük bir arada olunca biri diğerinin anlamını ve varlığını desteklemekle kalmaz aynı zamanda arttırır.

7. “Eğer ile meğeri evlendirmişler, keşke diye bir çocuk doğmuş.”

Eğer de meğeri de gerçeklik ifadesi taşımayan sözlerdir. Olmayacak veya olamayacak birtakım olay ve durumların ifadesinde kullanılır. Muhtemelen de inanılmayan, sonucu beklenmeyen bir halde bu sözlere başvurulur. Tabiidir ki bu iki sözün kurduğu birliğin oluşturduğu izdivacın neticesi de olmaz. Yani sonuç hasıl olmaz, olsa olsa kültürümüzde “şeytanın sözüdür” diye nitelenen “keşke” şeklinde vücut bulmuş muhayyel bir çocuk doğar. O halde iş ne “eğer”e ne de “meğeri”e bırakılmalıdır. Aksi takdirde bırakanların, hayal çocuklarının adı “keşke” olur.

8. “Boş boğazı cehenneme atmışlar, “odun yaş” diye bağırması.”

Boşboğazlık etmek, cemiyetçe hoş karşılanacak bir huy değildir. Buna paralel bir atasözü de “sofrada elini, cemiyette dilini” şeklindedir. Bunun da anlamı her hareketi her yerde yapmak doğru değildir, şeklindedir. Bu çerçevede boş boğazlık yani her şeyi her yerde söyleyivermek densizliği her ne şekilde olursa olsun makul bir tavır sayılmaz. Fakat boş boğaz öyle bir tabiata sahiptir ki bu densizliğini cehennem gibi insanın can derdine düştüğü bir yerde bile gösterir. Ve “odun yaş” diye feryat eder. Konuşma hissiyatı insanın tabiatında doğuştan var olan bir haslet olmasına rağmen bu fevkalade hasleti yerli yerinde kullanmak da bir başka insanlık hasletidir.

9. “Zengin giyerse “sağlıcakla”, fakir giyerse “nerden buldun ki” derler.”

Zengin ile fakir arasında pek çok bakımdan bulunan farklılıklar, kullandığı eşya yönünden de mevcuttur. Zenginin yediği helal, giydiği yakışır adeta. Gerçekte durum böyle değildir. Zengin de fakir de helal de yer, haram da; yakışanı da giyer yakışmayanı da. Ama yukarıda geçen bir atasözü dolayısıyla da açıklandığı üzere para sahibini sınırsız hürriyetlere kavuşturur, sayısız nimetler sunar. Zengin hal ve gidişi her anlamda makul ve hoş görülürken; fakirin hak etmediği sanılan veya yakıştırılmayan bir tavır ya da eşya sorgu ya suale sebep olur. O yüzden de fakire ara sıra da olsa “acaba” ile başlayan bazı sorular sorulabilir.

10. “Köylü, “misafir kabul etmeyiz” demez, “konacak konak yoktur” der.”

Mazeret bildirmenin sanatkârane bir tarzıdır bu atasözü. Bu manada başka veciz ifadeler de yok değildir. Gelecek olan Tanrı misafiridir ve baş üzere yeri vardır ancak misafiri ağırlayacak konak, misafirhane yoktur. Buradaki espri misafirin zamansız geldiği ile ilgilidir. Hal böyle olunca konacak konak, misafirhane olsa bile niyet olmayınca mazeret ince bir ifadeyle belirtilmiştir. Türk kültür hayatında misafirin önemini ve gereğini anlatan epey sözün yanında bu tür bir atasözünün ne ifade ettiği bu durum hatırlanınca daha iyi anlaşılır, sanırım.

11. “Soğuk, “kırk kat keçe, ben ondan geçe; bir kat deri, ben ondan geri” demiş.”

Soğuktan korkmayan, çekinmeyen, tedbirini almayan hemen hemen yok gibidir. Bunun için türlü türlü tedbirler alınır. Evden gerekmedikçe çıkılmaz, çıkmak gerekirse gayet kalın giyinilir. Üstümüze yaşadığımız coğrafyaya göre ya kürklü giyecekler ya da deriden yapılmış giysiler veya dokumadan mamul elbiseler giyeriz. Atasözünde belirtildiği üzere bu giysiler içinde en makbulü ve koruyanı deriden mamul olanıdır. Kırk ve bir sayılarıyla da kuvvetlendirilmiş olan mana, keçe, geçe; deri, geri, sözleriyle desteklenerek hayatî bir tecrübenin sağlam bir şekilde inşasını sağlamıştır.

12. “Deh” denmiş dünyayı, “çüş” diye sen mi durduracaksın?”

Dünyaya “deh” demek, sonra da “çüş” diye durdurmak. Bir nevi dünyamızı kişileştirmek. Edebî bir sanatın gölgesinde, işlenmek üzere yola çıkılmış bir faaliyetin durdurulmasının mümkün olmadığını ifade eden bu atasözü, soru ile de desteklenmek suretiyle dikkatle sunulmuş bir kompozisyona dönüştürülmüştür. Deh ile çüş taklidî sözlerinin dünya ile birleştirilmesi aynı zamanda kocaman bir işin küçücük bir ivme ile halledilebileceğini beyan eden veciz bir ifadedir.

13. “Tembel “kapını ört” demişler, “yel eser örter” demiş.”

Tembellik de tıpkı boşboğazlık gibi hoş görülmeleyen huylardandır. Tembel kimse, neredeyse her işini yapmaya erinir. Mecbur olduklarının dışındakileri bir vesile ile başkasına yaptırmaya çalışır. Kapısını bile örtmeye erinir de rüzgârdan bu konuda medet umar. Halbuki kapısını örtmezse olacaklar bellidir. En azından evine hırsız girebilir veya başka şeyler olabilir. Ama tembel, o kadar erinir ki sonuca sanki razı gibidir.

14. “Tilkiye, “tavuk kebabı yer misin?” demişler, “adamın güleceğini getiriyorsunuz” demiş.”

Tilki, hayvanlar aleminin en kurnazı olarak ünlenmiş bir kümes hayvanı müptelası. İnsana yakın yaşayan fakat aynı zamanda epey uzakta duran bir hayvan. Onun için en lezzetli yemek kümes hayvanlarından birinin, bir öğününde kendine yemek olarak sunulması. Böyle bir teklifin onu ne kadar sevindireceğini, memnun edeceğini tasavvur etmek hiç de zor değil. Bu teklifle karşılaşan tilkinin takınacağı tavır ancak büyük bir memnuniyet olur, bu tür bir soruya da “adamın güleceğini getiriyorsunuz” veya “adamı güldürmeyin” ibareleriyle cevap verebilir. Çok istenen bir olayın ya da sonucun tahakkuk etmek üzere olmasıyla ilgili bir durum da insanoğlunu böyle bir sevince gark eder. Tilki ile tavuk arasındaki birinden diğerine doğru oluşan iştihak hissi ile gayet ustaca bir kompozisyon oluşturulmuştur.

15. “Aptal ata binerse bey oldum sanır, şalgam aşa girerse yağ oldum sanır.”

Aptal ile şalgam kategorileri itibarıyla muteber kimse veya nesne değildir. Aptal ata bindirilince kendini bir mevkiye geldim sanır; şalgam da aşa girerse, neredeyse her yemeğe konan, konmasa yemeğin tadı gelmeyen olmazsa olmaz bir yiyeceğimiz olan yağ gibi kendini nimetten sayar. Bilindiği üzere yağ gerek katı gerekse mayı olsun Türk kültürünün önemli bir besin maddesidir. Bu atasözünde bir edebi sanat yardımıyla anlam pekiştirilmiştir.

Sonuç

Son dönemde Türkçesi kıt bazı kişilerce eleştirilen Türkçenin, ne kadar zengin anlatım yollarının olduğunu ifade etmek üzere hazırlanan bu yazı ile konuya bir delil daha eklenmiştir. Türkçenin ifade gücünün olmadığını iddia edenlere, problemin Türkçede değil, kendilerinde olduğu gerçeğini burada tekrar hatırlatmakta yarar var, sanırım. Bu cümleden olarak Türkçe, ne “lastik gibidir”, ne de “uydur uydur söyle” şeklinde bir yaftalamayı hak etmektedir. Türkçe, istendiği ve işlendiği takdirde her şeyi ifade edebilecek güce sahip Dünyanın yaşayan en eski dilidir.¹²

KAYNAKÇA

AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C.1, İstanbul, 1988
ATALAY, Besim, Divanu Lügati't-Türk Dizini, C.I-IV, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1986

¹² Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1997, s. 49

- BOZKAPLAN, Şerif Ali, Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örneklem Modeli, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C.1, Ankara, 2004
- GABAİN, A. M. Von, Çaştani Bey Hikayesi, Çeviren: S. Himran, Bühaneddin Erenler Basımevi, İstanbul, 1945
- GABAİN, A. M. Von, Uygurca Üç Hikaye, Çeviren: S. Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1946
- HAMİLTON, James Russel, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çeviren: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998
- TEKİN, Şinasi, Maytrısimit, Atatürk Üniversitesi Yaya., Ankara, 1976
- TUNA, Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1997
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara, 2005
- YAĞCI, Şerife, Süheylî'nin Acâ'ibü'l-Me'âsir ve Garâ'ibü'n-Nevâdir-Metin ve İnceleme, Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001 (Basılmamış Doktora Tezi)